

УДК: 811.512.1

Абдыкеримова А.Э.

К.Тыныстанов ат. БМУ

Өздоган Зүлкүфли

И.Арабаев ат. КМУ

БАЙЫРКЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫНАН

Макалада түрк өлүү тилдеринин (байыркы, орто түрк, караханий, хорезм, чагатай, огуз, кыпчак) изилдениш тарыхы, айрыкча, бул маселенин түркиялык тилчи-изилдөөчүлөр тарабынан иликтенип-талданышы боюнча маалыматтар берилген.

Түркология илиминде түрк тилдеринин жалпылык, айырмачылыктары диахрониялык планда изилдөөлөргө алынып келе жатканына кыйла эле убакыт болду. Тил системасынын ар кайсы деңгээлдери боюнча тектештирме-салыштырма иликтөөлөр түрк тилдеринин өнүгүү эволюциясы, тарыхы боюнча бир топ олуттуу, түркология үчүн да, жалпы эле дүйнөлүк тил илими үчүн да принципалдуу мааниге ээ болгон жыйынтыктарды берип келе жатканы шексиз. Бирок түрк тилдери боюнча диахрониялык жана синхрониялык пландагы бардык маселелердин башы ачылып бүтү деп айтууга али абдан эртелик кылат. Мейли фонетика (фонология), мейли лексика, мейли морфология же синтаксис боюнча болсун, ажыты толук ачылбай, системалуу терең иликтөөгө муктаж болгон маселелердин катары арбын.

Бул макалада байыркы түрк тилдеринин изилдениш тарыхы боюнча кыскача обзор берилмекчи. Айрыкча, бул маселенин түркиялык тилчи-изилдөөчүлөр тарабынан каралышына көңүл бурулат.

Түрк тилдеринин ортосундагы, өзгөчө, тыбыш системасындагы жалпылык-айырмачылыктар XI кылымда Кашгарлык Махмуд тарабынан биринчилерден болуп белгиленген. Ал бири бирине параллель түрдө колдонулган тыбыштардын кайсынысы кайсы түрк элдерине таандык экенин көрсөткүсү келген. Алгачкылардан болуп ошол мезгилге таандык болгон түрк тилдерин тыбыштык жагынан синхрондук түрдө салыштырган. Демек, түрк элдеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн алгачкылардан болуп Махмуд Кашгари аныктаган.

1700-жылдарга чейин түрк элдеринин грамматика китептери синхрондук түрдө жазылып келген. Мисал катары «Кодекс Куманикус» жана Мемлүк өрөөнүндө жазылган грамматика китептерин атап кетүүгө болот. 1700-жылдарда Страленберг тарабынан башталган түрк тилдерин салыштыруу иши кийинки мезгилдерде тереңдетилип улантылган жана түрк тилдерин фонетикалык, морфологиялык жана башка өзгөчөлүктөрүнө жараша классификациялоо аракеттери жасалган. Бүгүнкү күнгө чейин байыркы жана азыркы түрк тилдерин салыштыруу боюнча олуттуу мааниге ээ болгон изилдөөлөр аткарылып келе жатат.

Байыркы түрк тилинин грамматикасына байланыштуу материалдардын негиздүүлөрүнүн бири болуп түрколог Вильгелм Бангдын окуучусу, аны менен Турфан казууларында бирге болгон, уйгур жазма эстеликтери боюнча изилдөө жүргүзгөн А.Вон Габаиндин “Eski Türkçenin Grameri” аттуу эмгеги эсептелет. А.Вон Габаин бул эмгегинде Көктүрк тамгалары менен жазылган эстеликтерди жана ислам динине чейинки байыркы Орто Азия жазма эстеликтерин тыбыштык, морфологиялык жана синтаксистик жактан талдоого алып изилдеген. Аталган жазма эстеликтердин тилин «Дивани лугат ит -түрк» жана азыркы түрк тилдеринин материалдары менен салыштырып, бул жазууларда аз дегенде ошол доорго тиешелүү беш говордун издери байкалганын айткан [1].

Байыркы түрк тили боюнча кеңири пландагы изилдөөлөр окумуштуу А.Н.Кононовго таандык. Ал “Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.” (1980) аттуу эмгегинде байыркы түрк тилинин фонология, морфология жана синтаксисин изилдеген [2].

Жогорудагы эмгектерден белгилүү болгондой, түрк тилдеринде болгон тыбыштык кубулуштар ушул доордон баштап ачык- айкын көрүнө баштаган. Мисалы, $\eta > \acute{g}$ жана $\eta > g$ алмашуусу, сөз ичинде жана сөз аягында b тыбышынын w тыбышына өтүүсү, мурунчул тыбыштардын таасиринен сөз башындагы b тыбышынан m тыбышына өтүүсү сыяктуу фонетикалык кубулуштар ошол доордо эле болгонун байкоого болот. Демек, жалпы түрк тилдеринин ачык көрүнө турган тарыхын ушул доорго алпара алабыз. Ал эми мындан мурунку доорлорго тиешелүү материалдар абдан аз.

Эски же байыркы түркчөдөн кийинки доор орто түрк доору болуп саналат. Мындай аталышты Кашкарлык Махмуддун “Дивани лугат ит-түрк” эмгегин немис тилине которгон Карл Брокельманн алгачкылардан болуп колдонгон. Карл Брокельманндын “OstTürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens” аттуу эмгегинде XI-XIV кылымдар арасы орто түрк мезгили (MittelTürkischer Wortschatz) деп аталганын, кийинки жылдарда орто түрк тили аталышы кеңири колдонула баштаганын түркиялык изилдөөчү Х.Эрен көрсөтөт [3: 21].

Белгилеп кетүүчү маселе, түрк тилин доорлорго бөлүштүрүү боюнча түркологдор арасында бирдей пикир жок. Мисалы, Мухаррем Эргин жалпы түрк тили байкала турган мезгилден баштап XII-XIII кылымдарга чейинки аралыкты байыркы түрк, XIII жана XIV кылымдар арасын орто түрк доору деп атап кеткен [4: 56-57]. Талат Текин VI-XI кылымдар арасына эски түркчө жана эски булгарча; XI-XVI кылымдар арасына орто түркчө жана орто булгарча деген [5: 14]. Н.А.Баскаков V-X кылымдар аралыгын эски түрк мезгили, X-XV кылымдар аралыгын орто түрк мезгили дейт [6: 228]. Демек, орто түрк доору XI кылымдан баштап XV-XVI кылымдар аралыгына чейинки доор болуп эсептелет. Түрктөрдүн ислам динин кабыл алышы менен ошол мезгилде түрк-ислам адабияты да өнүгө баштаган. Бул мезгилден баштап түрктөр ээлеген түрдүү аймактарда маданий борборлор пайда болуп, бул борборлордо түрдүү түрк диалектилерине негизделген жазма (адабий) тилдер келип чыккан. Бул жазма тилдердин алгачкысы болуп XI-XII кылымдарда Караханийлердин борборунда өнүккөн караханий (хакание) түрк тили саналат. Караханий түркчөсү боюнча көп санда эмгек жарыяланган. Ахмет Жафароглу “Türk Dili Tarihi” (1994) эмгегинин экинчи бөлүмүндө Караханийлерге кеңири орун берип, алгачкы жүз бетте Караханийлер жана караханий түрк тили боюнча маалымат берген. Автор орток Орто Азия түрк тилинин доорлору жана территориялары жөнүндө маалымат берүүдөн мурда, VI-X кылымдар арасында түрк урууларынын Чыгыш Түркстандан баштап Мавераннахрга чейинки аймактарга болгон жер которуулары, бул территорияны түрк урууларынын ээлеп алышы жана Караханийлердин этногенези боюнча маалымат берген. Изилдөөчүнүн берген маалыматына караганда, түрктөрдүн мусулман болушуна байланыштуу Эмевилер доорунда башталган араб-түрк жакындашуусу Аббасилер мезгилинде күч алган, түрктөрдүн кадыр-баркы өсүп, таасири көбөйгөн сайын арабдарда түркчө үйрөнүү зарылчылыгы туулуп, түрк тилин үйрөнүүгө мажбур болушкан [7: 1-15].

Ахмет Жафароглу түрктөрдүн ислам динине киришинен баштап XI-XVI кылымдар арасында Кашкар, Хорезм, Самарканд сыяктуу башка аймактарда түрдүү түрк диалектилерине негизделип пайда болгон жазма тилдерди орток Орто Азия түрк тили деп айткан. Изилдөөчүнүн айтымына караганда, бул аймактагы говорлор бири-бирине таасир тийгизгендиктен, бул жазма тилдерди бири-биринен кескин ажыратууга мүмкүн эмес. Ал “Кутадгу билиг” эмгеги менен башталган орток Орто Азия түрк жазма тилдерин үч борбордун айланасында топтогон:

1. Караханийлер доорунан баштап Кашкар диалектисинде өнүккөн түрк жазуу тили хакание (караханий) же чыгыш түрк тили деп аталган.
2. Түркстандын батышындагы Сейхун дарыясынын төмөн жагы менен Хорезмдин түрдүү аймактарында колдонулган хорезм түрк тили.
3. Түркстандын түрдүү аймактарында таралган жана Орто Азия түркчөсүнүн эң күчтүү доору болуп саналган чагатай түрк тили [7: 74].

Изилдөөчү сөз болуп жаткан эмгегинде Жусуп Баласагундун караханий түркчөсү менен жазылган “Кутадгу билиг”, Адиб Ахмет Югнекинин “Атабетүл Хакайык”, Ахмет Ясавинин “Дивани Хикмет”, Рабгузинин “Кыссас үл-Энбия” эмгектери жана башка жазма эстеликтер жөнүндө маалымат берген. Мында кыскача да болсо караханий түркчөсүнүн фонетикасы жана морфологиясына токтолуп кеткен [7: 97-101].

Караханий түрк тили боюнча жазылган эмгектердин дагы бири – Нежметдин Хажымеиноглунун “Karahanlı Türkçesi Grameri” аттуу эмгеги. Изилдөөчү эмгегинин биринчи бөлүмүндө Караханийлерди түзгөн уруу жана улуттар боюнча маалымат берип, ошол доордун тилине, караханий түрк адабий тилинин пайда болуусу жана бул доордо жазылган эмгектердин маани-мазмунуна токтолуп кеткен. Изилдөөчү, өзгөчө, Жусуп Баласагун жана Кашкарлык Махмуддун түрк тилине жана адабиятына кошкон салымын белгилеген. Анын пикири боюнча, Кашкарлык Махмуд түркологиянын жана диалектологиянын, Жусуп Баласагун болсо түрк адабиятынын негиздөөчүсү болуп саналат. Жазуучу 200 жылдык заманды ичине камтыган караханий түрк тили доорун орто түрк доору деп, бул доорду көктүрк жана байыркы уйгур тилдеринин уландысы катары эсептеген. Эмгекте “Кутадгу билиг”, “Дивани лугат ит-түрк”, «Кураны Карим» котормолору, “Атабетүл-хакайык” жана “Дивани хикмет” эмгектерине таянуу менен, караханий түркчөсүнүн фонетикасы, морфологиясы жана синтаксиси боюнча маалыматтар берилген. Мисалы, фонетика бөлүмүндө караханий түркчөсүндө колдонулган тыбыштар тууралуу айтып, байыркы түрк тили менен караханий түркчөсүн салыштырып, караханий түркчөсүндө байкалган тыбыштык алмашуулар жөнүндө маалымат берген [8].

Междут Мансуроглу “Karahanlıca” аттуу макаласында караханий түркчөсү жөнүндө мындай маалымат берет: “Кашкардан чыгып Чыгыш жана Батыш Түркстандагы эски түрк жазуу тилинде өнүккөн алгачкы ислам адабий тили караханий түрк тили деп аталат. Бул адабий диалект орто түркчө жана хакание аталыштары менен да аталат. XI жана XII кылымдардагы ислам-түрк адабий эмгектеринин бардыгын ичине камтыйт жана кийин өз ордун хорезм түрк тилине бошотконт” [9: 141].

Изилдөөчү бул доордо жазылган “Дивани лугат ит-түрк”, “Кутадгу билиг”, “Атабет үл-Хакайык” жана “Асхабы Кехф” аттуу эмгектерге токтолуп, бул эмгектер боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү талдоого алган. Макаланын акырында караханий адабий тилинин фонетикасы жана морфологиясы боюнча маалымат берген [9: 144-176].

Бурхан Рачажыоглу “Orta Türkçe” аттуу эмгегинде түрктөрдүн ислам динин кабыл алышы жана алгачкы ислам динине байланыштуу чыгармалардын пайда болуу мезгилин орто түрк доорунун башталышы деп кабыл алат. Изилдөөчүнүн пикирине караганда, XI-XV кылымдар арасын камтыган орто түрк доорунун 1-этабын орток Орто Азия түркчөсү (бул этапка караханий тили жана хорезм тили киргизилген), 2-этабын чагатай, кыпчак жана огуз диалектилерине негизделген жазуу тилдери түзөт. Эмгекте караханий түркчөсүнүн фонетика, морфологиясы, ошол доордо жазылган эмгектер жана бул эмгектер боюнча жасалган изилдөөлөр жөнүндө маалыматтар берилген [10].

Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ит-түрк” [11] аттуу эмгеги – өз доорунун күбөсү болгон чыгарма. Белгилүү болгондой, Аббас Халифаты доорунда түрк урууларынын кадыр-баркы өскөн, жогорку, маанилүү кызмат орундарына түрктөр шайланып келген. Мындай өзгөрүү арабдарда түркчө үйрөнүү зарылдыгын туудурду. Ушул зарылдыкты камсыздоо үчүн Кашкарлык Махмуд бардык түрк элдерин, түрк урууларын кыдырып, ошол доордогу ар түрдүү диалектилерге, говорлорго тиешелүү тил материалдарын топтоп эмгек жазган. Изилдөөчүнүн пикирине караганда, М.Кашгари түрк урууларынын тилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүш үчүн эмгегинде түрдүү ырларды, макал-лакаптарды кошо берген. Автор өзү жашаган доордогу түрк уруулары боюнча да маалымат берет. Ошондой эле башка доордун адабий тили же хакание түркчөсү жөнүндө маалымат берип, ошол доордогу говорлорду салыштырып, алардын айырмачылыктарын

жана жалпылыктарын белгилеп кеткен. Бул айырмачылыктар, автордун айтуусу боюнча, сөздөрдө кээ бир тыбыштардын ордуна башка тыбыштын алмашуусу же болбосо бир тыбыштын түшүүсүнүн натыйжасында болгон. Жогорудагы аракеттеринин натыйжасында Кашгарлык Махмуд алгачкы түрколог, алгачкы диалектолог, алгачкы фольклорист болуп саналат. Биз эмгекте орун алган говорлор ортосундагы тыбыштык алмашуулар боюнча берген маалыматтар боюнча М.Кашгаринин эмгегинен мисал келтирели: “Огуздар жана кыпчактар сөз башында “й” болгон зат атооч жана этиштердин башкы тамгасын е ге же болбосо ж га алмаштырып айтышат: Башка түрктөр “жолоочу” сөзүн “йелкин” деп айтышса, огуздар менен кыпчактар “элкин” деп айтышат. Алар жылуу сууну “йылык суу”, ал эми огуздар, кыпчактар “ылык” дешет. Ошондой эле башка түрктөр “йинжү” (бермет) деп айтышса огуздар, кыпчактар “жинжү” деп айтышат. Түрктөр төөнүн узарып кеткен жүнүн “йугду”, огуздар, кыпчактар “жугду” деп айтышат [11: 31].

Хорезм жана Сырдарыянын деңизге куйган аймактары XI-XII кк. арасында огуз жана кыпчак уруулары тарабынан түрктөштүрүлгөн. Буга чейин Алтын Ордого караштуу болгон бул территорияда монгол чабуулдары ислам-түрк адабиятынын өнүгүшүн токтотконго күчү жетпей калган. XIII кылымда бул аймакта түрк маданияты кайрадан жанданып, XIV кылымда болсо бул маданияттын таасири Сарайга, Крымга чейин жеткен. Мына ошол XIII кылымдан баштап Хорезм жана Сырдарыянын төмөнкү агымында кыпчак жана огуз жергиликтүү говорлорунун таасири натыйжасында караханий жазма тилинин уландысы катары Орто Азия түрк адабий тили пайда болгон, бул жазма тил хорезм түрк тили деп аталган.

Хорезм түрк тили боюнча кеңири изилдөө жасаган окумуштуулардан бири – Жанос Ежкман. Анын хорезм түркчөсү боюнча жазган көптөгөн илимий эмгектери бар. Ал “Narezm, Kırçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar” аттуу эмгегинде Хорезм аймагында жазылган эмгектерге (Кыссас ул-энбия, Муин ул-Мүриид, Хүсрев-Ширин, Мифтаах ул-Адл, Кысасы Рабгузи, Мухаббетнааме, Нехчүл Фераадис) жана бул эмгектер боюнча жазылган илимий эмгектерге токтолуп, бул доордун тил өзгөчөлүктөрүн (фонетикасы жана морфологиясы) талдоого алган [12].

Жанос Ежкман – кыпчак тили, кыпчак адабияты боюнча да баалуу, эң кымбат эмгектерди жарыялаган окумуштуу. Ал жогорудагы эмгегинин «Memlûk-Kırçak Edebiyatı» аттуу бөлүмүндө мемлүктар тууралуу маалымат берген соң, мемлүк-кыпчак адабиятынын тилдик өзгөчөлүктөрү жана мемлүк-кыпчак адабиятына тиешелүү жазма эстеликтер жөнүндө айтуу менен, Мемлүк аймагында жазылган жазма эстеликтердин говордук өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Илимпоз Мемлүк-Кыпчак жазма эстеликтерин тилдик өзгөчөлүктөрүнө жараша үч топко бөлгөн:

1. Асыл Мемлүк кыпчак тилинде жазылган жазма эстеликтер (хорезм-алтын-ордо тилине абдан жакын);

2. Огузча-кыпчакча аралаш жазылган жазма эстеликтер:

а) кыпчак тилине тиешелүү элементтер арбын учураган топ

б) огуз тилине тиешелүү элементтер арбын учураган топ.

3. XV кылымдан баштап Султан Кайытбай, Гансу Гавринин эмгектеринде байкалгандай, жалаң гана огуз тилинин элементтери басымдуулук кылган жазма эстеликтер.

Айта кетүүчү нерсе, Ахмет Жафароглу өз эмгегинде Жанос Ежкмандай бул адабий тилдин чек арасын так белгилеп көрсөтө албаса да, карлук-огуз жана кыпчак говорлорунун биригүүсүнөн пайда болгон бул адабий тилдин караханий, огуз жана кыпчак тилдеринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүн белгилеген, бул доордо жазылган эмгектер жөнүндө маалымат берип, алардын тилиндеги жалпылыктарга жана айырмачылыктарга токтолгон [7].

Мусулман-түрк булактарында “кыпчак”, европалык булактарда “куман” (*грек.* команен, *лат.* куман, *венг.* кун, *орус.* половец, *гер.* фалбен) деп аталган уруу эки башка

түрк уруусунун биригүүсүнөн пайда болгону айтылат. Куман аталышын алар өңү-түсүнө карата (солуган, сары өңдүү) алган. Эски тарыхтарда белгисиз болгон кумандар 1017-жылы кара кытайлардын чабуулунун натыйжасында батышты көздөй көчүп, 1050-жылдарда Чыгыш Европага жайгашкан. Кумандар Кара деңиздин түндүгүндө жашаган огуз жана печенег түрк уруулары менен биригип, орустарга каршы чыгышкан, византиялыктардын үгүттөөсү менен печенегдер жана венгерлер менен болгон салгылашуусу жарым кылымга созулган. 1103-жылы орустарга жеңилгенден кийин ар тарапка чачыраган кумандардын ордун чыгыш тараптан келген жаңы түрк уруусу болгон кыпчактар алган. Акырында кыпчак аты менен бириккен бул эки түрк уруусу Европада куман деп аталып калган. XII кылымдан баштап куман жана кыпчак аталыштары бир гана калкты билдирген [13].

А. Вон Габаин “Codex Cumanicusun Dili” аттуу макаласында ССтун жазылышына, ичиндеги маалыматтарга жана эмгек боюнча изилдөөлөргө токтолгондон кийин, эмгектин жазылуу эрежелери жана тил өзгөчөлүктөрү боюнча маалымат берген. Жазуучу ССта жазуу эрежелери боюнча биримдүүлүктүн жок болушу тууралуу төмөнкү ой-пикирин билдирген:

1. СС эки башка улуттун өкүлдөрү тарабынан жазылган.

2. Башта миссионерлердин түрк тили боюнча маалыматары жетишсиз болгон, кийинчерээк маалыматтар көбөйдү. Буга байланыштуу, жазуу эрежелери боюнча окшоштук жок.

3. СС бир гана диалектиге негизделип жазылган эмес [13: 73-74].

Изилдөөчү ССту Казань татар тили менен салыштырып, Казань татарчасы менен СС ортосундагы бир катар окшоштуктарды көрсөткөн. Жазуучу ССту эски татарча деп кабыл алган [13: 74-76].

Али Фехми Караманлыоглу буга чейин айтылып кеткен эмгегинде “Kırçak Türkçesi Grameri” (1994) аттуу эмгегинде куман-кыпчак, кыпчак–түркмөн байланыштары жөнүндө маалымат бергенден кийин СС жана Мемлүк аймагында жазылган сөздүк, грамматика китептерине токтолуп кеткен. Жазуучу СС жана Мемлүк аймагында жазылган эмгектердин материалдарына таянып, кыпчак тилинин грамматикасын түзгөн. Жазуучу бул эмгегинде аталган тилдин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшү боюнча маалымат берген [14].

Акыркы жылдарда кыпчак тили боюнча аткарылган олуттуу илимий иштерден бири – Р.Топарлы, Ханифи Вурал, Режеп Караатлы тарабынан кыпчактардын тилине тиешелүү болгон 17 жазма эстеликтин материалдары пайдаланылып жазылган “Kırçak Türkçesi Sözlüğü” аттуу эмгек. Бул сөздүктө кыпчак тилине мүнөздүү болгон бардык лексиканы көрө алабыз [15].

XV кылымдын экинчи жарымында Тимуриддер өлкөсүнүн Самарканд жана Герат сыяктуу маданий борборлорунда өнүккөн башка бир адабий тил чагатай тили болуп эсептелет. Чагатай тили боюнча көп санда илимий эмгектер жазылган, А.М.Щербак [16], Ахмет Жафароглу, Жанос Ежкман сыяктуу изилдөөчүлөр Чагатай жана чагатай тили аталышына токтолушкан. Мисалы, Ахмет Жафароглу мындай дейт: “Бул – ыр тили, өз мезгилинде жазуучулар, акындар арасында түрки аталышы менен колдонулганы белгилүү болсо да, европалыктар XIX кылымдан баштап бул адабий түрк тилин Чынгызхандын уулу Чагатай менен байланыштырып, чагатай тили деп айтышкан”. Изилдөөчүнүн пикирине караганда, Жусуп Баласагундан бери болгон орток Орто Азия түрк тилинин уландысы болуп эсептелген чагатай тили XV-XVI кылымдарда Самарканд жана Гератта өнүгүп, азыркы мезгилдеги өзбек адабий тилинин алгачкы фундаменти катарында роль ойногон. Ошондой эле бул адабий тил өзбек адабий тилинин башталмасы болуп саналса да, ортолорунда бир кыйла айырмачылыктар бар экени көрүнөт [7: 210-211].

Чагатай түрк тили боюнча терең изилдөө жасагандардан дагы бири - Жанос Ежкман. Бул окумуштуу да Чагатай жана чагатай тили аталыштары боюнча өз пикирин

айтып өткөн: “Чагатай аты Чынгызхандын экинчи уулунун аты болгон. Кийинки мезгилдерде Чагатай хандарынын бири болгон Дува Хандан баштап (1306-1307) Монгол хандарынын башкаруусунда болгон Орто Азия территориясынын расмий аталышы үчүн Чагатай Улусу же болбосо бир гана Чагатай аты колдонулган. Ал эми кийинчерээк Чагатай аты Тимур империясынын карамагындагы бүт калктардын жалпы аты катары колдонулду. Ал эми “Чагатай тили же чагатай түркиси аталыштары болсо, биринчиден, көчмөн эл болгон чагатайлардын, кийинчерээк Чагатай империясындагы жашаган калктын тили жана акырында Тимуриддердин башкаруусу астында өнүккөн Орто Азия түрк адабий тилинин аты үчүн колдонулган. Бирок чагатай аталышы XV-XVI кылымдарда жашаган акындар тарабынын дээрлик колдонулган эмес, анын ордуна түрки, түркчө, түрк тили сыяктуу аталыштар колдонулган. Бир гана Навоинин “Мизанүл-Евзан” аттуу чыгармасында чагатай аты колдонулуп, акын бул аталыш менен доорунун түрк адабий тилин баса белгилеген” [12: 74-76]. Автор чагатай тилинин кайсы доорлордо кызмат кылганы жана өз ичинен кандай доорлорго бөлүнгөнү жөнүндө изилдөөчүлөрдүн пикирлерин санап өтүп, А.Самойловичтин пикири тил тарыхынын фактыларына шайкеш келгендигин белгилеп кеткен [12: 77-79]. Ал Самойловичтин пикирлерине таянып, чагатай адабий тилин үч доорго бөлгөн:

1. Эрте чагатай тили же болбосо Навоиге чейинки мезгил, XV кылымдын биринчи жарымы: Секкаки, Хайдар Харизми, Лутфи, Юсуф Амири, Сейид Ахмет Мырза, Гедаи, Йакини, Атаинин тили.

2. Классикалык чагатай тилинин доору, XV кылымдын экинчи жарымынан XVI кылымдын биринчи жарымына чейинки мезгил: Навои, Хусейин Байкара, Хамиди, Мухуммед Салих, Шейбани, Убейдинин тили.

3. Классикалык доордон кийинки мезгил, XVI кылымдын экинчи жарымынан баштап XIX кылымдын аягына чейин: Эбуль Гази Бахадыр Хан ж.б.

Изилдөөчү чагатай тили боюнча жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр менен тааныштырып, бул адабий тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу маалыматтарды берген [12:79-108].

Жыйынтыктап алганда, азыркы күндө өлүү тилдер катары каралган байыркы түрк, орто түрк, караханий, хорезм, чагатай ж.б. тилдери, алардын фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик мүнөздөмөлөрү боюнча бир топ изилдөө иштери жүргүзүлүп, түркологиядагы айрым маселелердин чечилип-аныкталышына салым кошкон.

Адабияттар:

1. Gabain A.Von Eski Türkçenin Grameri (çev: Mehmet Akalın). -Ankara: TDK yay., 1995.
2. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. - Ленинград: Наука, 1980.
3. Eren H. Türklük Bilimi Sözlüğü 1. Yabancı Türkologlar. -Ankara: TDK yay., 1998.
4. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. -İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım, 1999.
5. Tekin T. M. Ölmez Türk Dilleri, Türk Dilinin Tarihi Dönemleri. -İstanbul, 2003.
6. Баскаков Н.А. Тюркские языки. -Москва: Восточная литература, 1960.
7. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi I-II. -İstanbul: Enderun yay., 1994.
8. Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi Grameri. -Ankara: TDK Yay.,1996.
9. Mansuroğlu M. Karahanlıca. // Tarihi Türk Şiveleri. (Der. Mehmet Akalın). -Ankara, 1979.
10. Paçacıoğlu B. Orta Türkçe (Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi). -Sivas, 1995.
11. Kaşgarlı M. Divanü Lügati't- Türk (I., II., III., IV. том). -Ankara: TDK yay., 1985.
12. Eckmann J.. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (yayıma

hazırlayan: Osman. F. Sertkaya). -Ankara: TDK yay.,1996.

13. Gabain A. Von Codex Cumanicusun Dili(çev: Mehmet Akalın). // Tarihi Türk Şiveleri. -Ankara: Atatürk Üniversitesi yay., 1979.

14. Karamanlıoğlu A.F. Kırçak Türkçesi Grameri. -Ankara: TDK yay., 1994.

15. Toparlı R, Vural H, Karaatlı R. Kırçak Türkçesi Sözlüğü. -Ankara: TDK yay., 2003.

16. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Ленинград: Наука, 1970.